

Vrhovni sud kao najviši izraz demokracije - atenska Helijska kao model i temelj vrhovnih sudova

Jakovina, Lovro

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:160286>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za opću povijest prava i države

Lovro Jakovina

VRHOVNI SUD KAO NAJVIŠI IZRAZ DEMOKRACIJE
– ATENSKA HELIAJA KAO MODEL I TEMELJ VRHOVNIH SUDOVA

diplomski rad

mentorica: prof. dr. sc. Zrinka Erent-Sunko

Zagreb, 2024.

Izjava o izvornosti

Ja, Lovro Jakovina, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristio drugim izvorima od onih navedenih u radu.

Lovro Jakovina

SADRŽAJ

SAŽETAK	4
UVOD	5
I. POJAM I RAZVOJ ATENSKE DEMOKRACIJE	6
1.1. Pojam demokracije	6
1.2. Razvoj atenske demokracije kroz Solonove reforme (595/4. g. pr.n.e.).....	7
1.2.1. Začeci demokracije i Solonove gospodarsko-političke reforme.....	7
1.2.2. Solonove reforme organizacije vlasti u Ateni	10
II. DRŽAVNO USTROJSTVO U NOVOM DEMOKRATSKOM UREĐENJU KAO ODRAZ SOLONOVIH REFORMI.....	12
2.1. Narodna skupština (<i>Ekklesia</i>)	13
2.2. Vijeće (Bule).....	14
2.3. Državni službenici	15
III. ORGANIZACIJA SUDBENE VLASTI U NOVOUREĐENOM DEMOKRATSKOM SUSTAVU	16
3.1. Areopag (vijeće areopagita).....	16
3.2. Ostali sudbeni organi u starom-novom uređenju.....	17
3.3. Heliaja – sud najviše instance.....	18
IV. HELIAJA.....	19
4.1. Pojam, začetak i nadležnosti Heliaje	19
4.2. Članovi i način izbora.....	20
4.3. Provođenje postupka pred Heliajom i njeno značenje u državnim i međunarodnim sporovima	22
4.4. Odluke Heliaje i njihovo izvršenje	25
4.5. Primjer sudskog postupka vođenog protiv poznate grčke ličnosti pred Heliajom	26
4.5.1. Suđenje Sokratu	26
4.6. Značaj Heliaje u demokratizaciji pravosudnog sustava.....	27
V. SLABLJENJE DEMOKRACIJE I UTJECAJA HELIAJE	28
VI. ZAKLJUČAK	30
VII. POPIS LITERATURE	34

SAŽETAK

Helijska kao najviši sud u novouspostavljenom demokratskom poretku predstavlja najvažniji segment Solonovih reformi u organizaciji sudbenog sustava. Ovaj je narodni sud organ jedinstvene i jedne pravde za cijeli *demos*. Pokazuje da je pravda djelo običaja koji je u narodu i da između pravde, morala i vjere nema razgraničenja. U svojoj biti on predstavlja korektiv odlukama drugih sudbenih organa. Njegova je najvažnija nadležnost ocjena usklađenosti svih odluka s *Otačkim ustavom*. Djeluje kao posljednja instanca u obraćanju sudskim organima u antičkoj Ateni te kao arbitražno sudište i za druge grčke polise. Zbog načina izbora sudaca, vođenja postupaka i njezina djelovanja, ova je institucija odraz demokratizacije cjelokupnog gospodarskog, društvenog i pravnog sustava. Ista se smatra čuvarom tadašnjeg ustavnopravnog poretka. Ovaj rad postavlja tezu da je unatoč jednakoj vrijednosti drugih demokratskih organa, upravo vrhovni sud – Helijska, kao najviši izraz ostvarenja prava, a i pravde, u očima *demos* imao najvažnije i najviše mjesto te vrijednost zbog onoga što je narodu najvažnije, a to je pravedno djelovanje sudbene grane vlasti koje pruža sigurnost, čak i ukoliko ostale grane vlasti u svojem djelovanju podbace.

Ključne riječi: demokracija, *demos*, Solon, Grčka, društveno-gospodarsko uređenje, pravni poredak, Helijska, vrhovno sudište, posljednja instanca odlučivanja, postupak pred Helijskom, Solonove reforme, suvremeni vrhovni sudovi

UVOD

U ovome će radu biti riječi o najvišoj instituciji demokratskog sudstva i njenom mjestu u antičkoj Ateni. Početna je misao pojam demokracije, njezina bit, a čiji početak nalazimo u Solonovim reformama. Poseban će naglasak biti stavljen na Heliaju, vrhovno sudište koje je uspostavljeno upravo spomenutim reformama. Rad propituje djelovanje Heliaje te istražuje postupak izbora kandidata, načine postupanja i djelovanja, nadležnosti te njezino značenje za demokratizaciju ondašnjeg sudbenog sustava i ulogu korektiva pravnoga sustava. Također, rad proučava vrijednost i ulogu sudstva u očima demokratskog izbornog tijela. Potrebno je naglasiti i ulogu Heliaje kao temelja uređenja suvremenih pravnih poredaka, među kojima je i hrvatski. U radu će se spomenuti važnost navedenog tijela kao trećeg stupa novouspostavljenog demokratskog uređenja, ali i ocijeniti njegova stvarna vrijednost za glasačko tijelo, odnosno *demos*, za što se i daje primjer postupka vođenog protiv poznate ličnosti pred tim sudom. Ova je tematika od iznimne važnosti jer nam pruža uvid u začetke demokratizacije sustava, kako pravnog, tako i gospodarskog. Za proces demokratizacije neizostavan je gospodarski razvoj i sigurnost koju isti pruža. Ključno je, stoga, sagledati cijeli atenski državnopravni aparat i dobro shvatiti njegov ustav, kako bi bilo moguće smjestiti i ocijeniti ulogu atenskog vrhovnog suda. Isti predstavlja početak novog načina organizacije sudbene vlasti, mogućnosti postojanja korektiva odlukama drugih organa, a koji su isprva imali primat i isključivu nadležnost u donošenju odluka i oblikovanju društveno-pravnog uređenja u Ateni. S tim ciljem, dan je pregled i drugih činjenica vezanih za demokratizaciju. Pritom, izostavljene su one koje bi mogle s Heliaje skrenuti pozornost, a što ne znači da se ne pretpostavlja njihovo prepoznavanje nužno za širu sliku, a istodobno otvara prostor za druga pitanja vezana za organizaciju i ulogu sudstva u demokratskim, ali i drugim pravnim uređenjima.

I. POJAM I RAZVOJ ATENSKJE DEMOKRACIJE

1.1. Pojam demokracije

Pojam demokracije (*demos* + *kratos*) u najužemu se smislu može definirati kao vladavina naroda.¹ Ona je zapravo svojevrsna politička ideja o vladavini u kojoj aktivno sudjeluju svi članovi zajednice, bilo neposredno – izravnim odlučivanjem, ili posredno – putem izabranih predstavnika vlasti.² Navedeno se pravno uređenje uvelike razlikuje od nekih drugih, primjerice autokracije, a koja predstavlja oblik vlasti koji je sadržan u rukama jedne osobe ili uske grupacije ljudi³ i aristokracije – oblik vladavine temeljen na djelovanju i upravljanju isključivo povlaštenog sloja zajednice.⁴ U svojim bitnim odrednicama, demokracija se zasniva na naravnom poimanju čovjeka, države i društva: na njihovim prirodnim odnosima i pravnim načelima.⁵ Otklanjajući prevlast kolektiviteta i sustava nad ljudskom osobom, a viših interesa nad voljom naroda, demokratski poredak upravo na prvo mjesto stavlja čovjekova individualna prava i slobode.⁶ U demokratskome pravnom poretku čovjek predstavlja izvorni subjekt vlasti i društvenog uređenja, svojevrsni temelj države i društva. Na taj način, u samoj srži demokracije stoji čovjek sa svojim pravima koja su mu naravna i neotuđiva.⁷ Na tim se pravima temelji zakonit i human poredak koji oblikuje i izgrađuje takva društveno-politička tijela i propise koji svakom građaninu pružaju stvarnu mogućnost da slobodno i djelotvorno sudjeluje i u izradi pravnih osnova svoje političke zajednice i u upravljanju državom; u određivanju ovlasti

¹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje - Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2023., posjećeno 21.12.2023., dostupno na <https://enciklopedija.hr/clanak/14516>

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

⁴ Hrvatska enciklopedija, *op.cit.*, posjećeno 21.12.2023., dostupno na <https://www.enciklopedija.hr/clanak/aristokracija>

⁵ Šimundža, Drago, Prednosti i opasnosti demokratskog sustava; Put u demokraciju i socijalna problematika, Bogoslovska smotra, Vol. 62 No. 3-4, 1992., str. 92

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

različitih društveno-političkih ustanova i u njihovom nadzoru, u kontroli administracije i vlasti.⁸ S obzirom na to da svakom čovjeku ponaosob, a što je posebna vrijednost demokratskog sustava, pripadaju iste dužnosti i prava, samim time upravo su te dužnosti i prava nepovrediva granica uzajamne jednakosti i slobode. Po svojoj naravi i značenju, demokracija predstavlja oblik pluralizma.⁹ Takav joj značaj pridaje upravo njezina bit, sačinjena od raznolikosti ljudi koji čine društvo i pravni poredak, a kojima su zagantirana ista prava i slobode. Demokracija se, zapravo, može svesti na politički ideal svakog društvenog uređenja, odnosno, na ono čemu većina pravnih poredaka u svojoj naravi teži. Začeci pojma demokracije pojavljuju se još u antičkoj Grčkoj gdje taj institut dobiva svoj puni značaj i okvir za daljnju izgradnju demokratskog društvenog uređenja. U sljedećem dijelu rada bit će riječi o razvoju pojma demokracije kroz prizmu Solonovih reformi, kojega se smatra začetnikom cjelovite i sveobuhvatne demokratizacije sustava, zbog čega je naglasak stavljen upravo na njegove promjene i posljedice koje su na temelju istih nastale.

1.2. Razvoj atenske demokracije kroz Solonove reforme (595/4. g. pr.n.e.)

1.2.1. Začeci demokracije i Solonove gospodarsko-političke reforme

Pojam demokracije mijenjao je tijekom povijesti svoje značenje, ali njezino se uozbiljenje počelo nazirati u antičkoj Grčkoj.¹⁰ Izraz *demokracija* u značajnim povijesno-pravnim izvorima prvi se put javlja u Herodotovom djelu *Povijest* i odnosi se na polise, male zajednice. Herod u svom djelu, također, izdvaja obilježja demokracije: izbor dužnosnika ždrijebom, davanje izvješća o svom radu na kraju mandata i pravo političkog odlučivanja naroda putem narodne

⁸ Šimundža, *op.cit.*, str. 193

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Šimundža, *op.cit.*, str. 191

skupštine. Međutim, pravi procvat demokratskog sustava na prostoru antičke Grčke događa se u 5. st. pr. Kr. u Ateni. U to je vrijeme narodna skupština (grč. *Ekklesia*) bila institucija s najvećim ovlastima u tadašnjem pravnom poretku.¹¹ S druge strane, postojalo je mnogo stanovnika koji nisu imali nikakva politička prava, a među kojima su bili meteci, robovi i žene. Bilo je, stoga, neophodno pokrenuti značajne demokratske promjene, koje bi donijele sveobuhvatne promjene u tadašnjem pravnom sustavu. Začetnik demokratskih temelja svakako jest Solon, čije su reforme predstavljale osnovu za razvoj antičke demokracije.¹² Prof. Šarkić smatra da je upravo Solon *udario temelje državnom uređenju koje je bilo neka vrsta mješavine plutokracije i demokracije*.¹³ Reforme koje je Solon provodio podrazumijevale su trezvenost u određivanju novog koje nije smjelo biti suprotno ni običajima niti volji bogova.¹⁴ U toj nastaloj pomutnji trebalo je misliti i na posve obespravljene robove te djelomično obespravljene meteke koji su, iako stranci, bili sudionici društvenog života u Ateni.¹⁵ Svjestan svih uzroka krize u društvu Solon je proveo gospodarske i političke promjene pri čemu su potonje bile posljedica gospodarskih. Prije svega, znanje stečeno na putovanjima morem zasnivalo se na poznavanju i prihvaćanju različitosti, ali i spoznaji o atenskim dosezima.¹⁶ Iako sam nije bio poljoprivrednik, krenuo je od rješavanja problema ljudi koji su proizvodili za atensko stanovništvo ono bez čega se nije moglo – hranu, pa je rješenje atenske krize vidio u vezanju političkih prava za prihode sa zemlje dajući primat onima koji su najviše proizvodili. Naime, kako je atenska škrta zemlja donosila slabe prinose, a od tog malog prinosa zakupci su plaćali zakupninu vlasnicima zemlje 6-8% uroda pa ostatak ne samo da nije davao višak, već nije bio dostatan niti za preživljavanje.¹⁷ Zbog nemogućnosti prehranjivanja, seljaci su se zaduživali i za dugove jamčili osobno ili

¹¹ Kurtović, Šefko, *Opća povijest prava i države; Stari i srednji vijek; Pravni fakultet, Zagreb, 2005.*, str. 97-98

¹² Erent-Sunko, Zrinka, *Atenske demokratske institucije i njihov odraz na socijalne pojave (6.-4.st.pr.n.e.)*, Pravni fakultet Zagreb, 2007., str. 29

¹³ Šarkić, Slaven, Malenica, Antun, *Pravne teorije i institucije antike*, Novi Sad, 1994., str. 24

¹⁴ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 29

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Kurtović, Šefko, *Hrestomatija opće povijesti prava i države, I. knjiga*, Zagreb, 2005., str. 6.

¹⁷ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 30

članovima svoje obitelji pa je pritisak nezadovoljstva seljaka bio i najveći.¹⁸ Stoga je Solon poništio obveze seljaka, zabranio osobno jamstvo za dugovanje, oslobodio one koji su pali u dužničko ropstvo (grč. *sisajtija* - skidanje tereta), čak i otkupio one koji su kao roblje prodani izvan Atike.¹⁹ Također, poticao je useljenje obrtnika u Atenu nudeći im status atenskog građanina ukoliko se zajedno sa svojim obiteljima nasele za stalno.²⁰ Gospodarskom je razvoju posebice pridonijela reforma u području nasljednog prava. Do tad je imovinu ostavitelja koji nije imao zakonitih muških potomaka nasljeđivao rod kojem je ostavitelj pripadao, a od Solonovih reformi, ostavitelj bez zakonite muške djece može sačiniti oporuku.²¹ Na navedeni je način bilo moguće usitnjavati aristokratske zemljoposjede, a oni koji su imali priliku ojačati i manji zemljoposjednici mogli su rasti. Navedene mjere ipak nisu bile u cijelosti dostatne da bi se ulagalo u poljoprivredu onoliko koliko je bilo potrebno. Novac koji su trgovci i ostali pripadnici novoobogaćenog sloja imali nisu ulagali u poljoprivredu ili to nisu činili u omjeru koji bi zadovoljio Solonov plan.²² Stoga je kao mjerilo nečijeg imetka odredio količinu priroda sa zemljoposjeda, a ne njegovu prostornu veličinu. Navedena će mjera na neki način suzbiti moć trgovačko-novčarskog sloja otvarajući mu neke druge putove zarade istovremeno zadovoljavajući aristokraciju kao i siromašan sloj. Prema prirodu sa zemlje građane je podijelio u razrede određivši im pripadajuća politička prava. Čak i sam Aristotel prenosi riječi njegove pjesme o navedenom uređenju: *Puku dadoh toliku moć, kolika je dosta, niti mu oduzeh čast, niti joj dodah što; drugi pak imahu vlast i bogatstvom bijahu divni, za njih se pobrinuh ja, s pravdom da imaju sve; stadoh držeći štit među jednima i među drugim, nitko da nikomu zla ne činiti ne bude jak.*²³

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Perić, Berislav, Država i pravni sustav, Pravni fakultet Zagreb, 1994., str. 15

²⁰ Pomeroy, S.B., Burstein, S.M., Donlan, W., Roberts, J.T., A Brief History of Ancient Greece, 2019., str. 114-115

²¹ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 33

²² *Ibid.*

²³ Aristotel, Ustav Atenski, Zagreb, 2004., str. 19

Prema količini plodina sa zemlje svi slobodni građani podijeljeni su na:

- a) *Pentakosiomedimni* – oni koji imaju više od 500 medimna priroda sa zemlje, tj. 500 mjera ulja, vina ili žita;
- b) *Hipeis*, konjanici – koji imaju između 300-500 medimna;
- c) *Zeugiti*, jarmaši – koji imaju između 200-300 medimna;
- d) *Thétes*, žeteoci – koji imaju manje od 200 medimna ili nemaju opće priroda sa zemlje.²⁴

Prema Solonovim reformama, organizacija vlasti u Ateni počiva na navedenoj društveno-gospodarskoj slojevitosti i to tako da su politička prava razmjerna dužnostima, a dužnosti razmjerne imetku. Dakle, *time* – politička čast mjerena je poljoprivrednim prirodnom, a predstavlja osnovu vlasti, pa se takva politička organizacija zove timokracijom.²⁵ Teško je, stoga, ne odati priznanje Solonu za promjene kojima je poveo Atenu putem istinske demokratizacije sustava.

1.2.2. Solonove reforme organizacije vlasti u Ateni

Kako je već i navedeno, organizacija vlasti u Ateni zasnivala se na gospodarskim razredima. Uz organe koji su postojali i prije Solonovih reformi (areopag, arhonti, sud efeta), Atena je dobila i nove, a koji su upravo odraz demokratizacije pravnoga sustava. Valja najprije navesti Narodnu skupštinu (*Ekklesia*), a koja je organ neposredne demokracije, jer su svi slobodni Atenjani njeni članovi te ona kao takva predstavlja organ jedinstva atenskoga društva. Nadalje, Vijeće (*Bule*) je tijelo za koje svako pleme bira po stotinu članova, dakle ima 400 članova, a ono je izraz feudalizma i jednakosti četiri plemena koja sačinjavaju tadašnju Atenu. Treći, ali ne i manje bitan novi organ jest Sud (*Heliia*) – vrhovni sudski organ, izraz najviše, jedinstvene

²⁴ Kurtović, *op.cit.*, str. 85

²⁵ *Ibid.*

i jedne pravde za sve Atenjane; to je sud običajne i narodne (ne plemenske) pravde, jer iako je biran po plemenima, u tom velikom sudištu sudi narod bez obzira na plemensku pripadnost; tako Heliaja postaje ne samo primjenjivač nego i stvaralac jedinstvenog običajnog prava.²⁶

Iako plemena predstavljaju izborno tijelo za sve izabrane organe: arhonte, bule i Heliaju, pasivno je biračko pravo ipak ograničeno. Za arhonte mogu biti kandidirani i kockom izabrani samo pentakosiomedimni, a za bule i Heliaju mogu biti birani pripadnici prva tri spomenuta razreda.²⁷ S obzirom na spomenutu Solonovu demokratizaciju sustava, *demos* više djeluje kao izvor vlasti, nego što je njezin neposredni izvršitelj. Navedene su gospodarsko-pravne i političke reforme rezultat duboko demokratske promjene koje su ukinule plemensko-aristokratsku republiku i započele postupak cjelovite demokratizacije. Iako je narodna skupština kao ukupnost naroda imala ugled o kome se nije moglo ne voditi računa, priroda njenog sastava nije ju mogla učiniti ni višom ni jednakom tijelima Areopaga i bule. U stvari, Areopag je kao tijelo koje je trajno i koje sačinjavaju iskusni državnici (bivši arhonti) bio najvažniji organ vlasti.²⁸ Vidljivi pokazatelj toga bile su političke težnje; najveća je čast postati arhont i potom ući u Areopag. Solon je znao da nema demokracije bez sudjelovanja samih građana. S obzirom da je podređena uloga *Ekklesie* bila uzrok slabom udjelu građana u njoj, Solon ih je pokušao na to nagnati oduzimanjem građanskih prava: *Tko u građanskoj borbi s nijednim ne zgrabi oružje, neka je nečastan i neka nema građanskih prava.*²⁹ Solonove su reforme sigurno uvelike ublažile društvenu krizu, ali ne u smislu rješavanja ili zaustavljanja raslojavanja. Povratak na plemensku zajednicu nije bio moguć, kao što ni neko drugačije društvo nije bilo moguće. Plemenska bi jednakost predstavljala svojevrsno povijesno nazadovanje.³⁰

²⁶ Kurtović, *op.cit.*, str. 85 i 86

²⁷ Kurtović, *op.cit.*, str. 86

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Pregled državne i pravne povijesti Atene; Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, str. 10

³⁰ Kurtović, *op.cit.*, str. 86

Nakon Solona, uz novu podjelu prema prirodoma sa zemlje, stara podjela prema zanimanjima (eupatridi, geomori i demiurgi) i dalje biva značajna. Među samim pentakosiomedimnima ima eupatrida ili imućnih geomora, kao i demiurga (primjerice, trgovci i obrtnici) koji su postali vlasnici zemlje. Snaga tradicije učinila je da su pentakosiomedimni eupatridi i dalje bili birani za arhonte (bazilej, polemarh, eponim, 6 tezmoteta i tajnik toga zbora), jer kandidatura se vrši po plemenima, a plemenska privrženost eupatridskim obiteljima je itekako i dalje živa i prisutna. Ovako zamašne demokratske promjene zapravo su dokinule plemensko-aristokratsku republiku i započele njezinu demokratizaciju.

II. DRŽAVNO USTROJSTVO U NOVOM DEMOKRATSKOM UREĐENJU KAO ODRAZ SOLONOVIIH REFORMI

Do Solonovih reformi, najvažniji organ vlasti bio je Areopag (skup svih bivših arhonta). Navedeni je organ nadzirao sve druge grane vlasti te je bio dotadašnje vrhovno sudište i središte političkih odluka.³¹ U to vrijeme skup svih atenskih građana kao organa vlasti još uvijek ne postoji. U daljnjem će tekstu biti riječi o važnim državnim organima u novom demokratskom uređenju nakon Solonovih reformi. Naglasak će biti na organizaciji sudbene vlasti, odnosno Helijski kao vrhovnom sudištu i najvažnijem odrazu novouređenog demokratskog okruženja. Po prvi puta narod može neposredno izraziti svoju volju, a ako to i ne čini, osjećaj slobode u mogućnosti da to čini on sam ili neki njegov izabrani kandidat u predstavničkim tijelima, smirio je nezadovoljstvo i napetosti upravo zbog kojih je Solon bio pozvan dati rješenje kroz prizmu svojih važnih reformi.³²

³¹ *Ibid.*

³² Neki su autori ocijenili da su Solonove promjene jamčile svojevrsnu stabilnost u Ateni, tako i Wroblewski, W. Rozwoj, Idei społeczeństwa obywatelskiego w Atenach, Torun, 1994., str. 66

2.1. Narodna skupština (*Ekklesia*)

Solonovim promjenama *Ekklesia* postaje važan organ vlasti. Ona je skup svih Atenjana, što predstavlja oblik neposredne demokracije, a predstavlja organ vlasti sva četiri razreda građana.³³ U ekleziju ulaze svi Atenjani stariji od 20 godina; ona je skup na kojem se nalazi između 20.000 i 40.000 ljudi.³⁴ Tako je *Ekklesia* ujedinila sve slobodne atenske građane prevladavši podjelu po plemenima, i po prvi puta vlast su imali svi, a ne samo eupatridi.³⁵ Po prvi je puta bila uočljiva jedinstvenost atenskog društva, unatoč razlikama i podrijetlu njenih građana.³⁶ Skupština se sastajala u redovitim i izvanrednim zasjedanjima. Ista je zasjedala na Pniksu, ali i na drugim mjestima, kao što su kazališta ili luka Pirej.³⁷ Redovita su zasjedanja bila unaprijed određena (vrijeme i dnevni red), a pored redovnih, postojala su i ona zasjedanja koje je moglo sazvati stalni organ vlasti – bule. Kod tih izvanrednih zasjedanja vatra na Atiki bila je pozivni znak za predstavnike.³⁸ Što se kvoruma tiče, skupština je pravovaljana bez obzira na broj prisutnih, a kvorum je bio potreban samo prilikom odlučivanja o ostracizmu. Atenska je politička godina podijeljena na 10 pritanija, razdoblja od oko 35 dana, i svakog prvog dana u pritaniji sastajala se skupština. Rad u Skupštini odvijao se prema običajnom poslovniku, a glasovanje je uvijek bilo javno. O radu Skupštine državni su pisari vodili zapisnike, a zasjedanja su završavala kad je odlučeno o svim točkama utvrđenog dnevnog reda nakon čega bi predsjedavajući raspustio Skupštinu. Nadležnost eklezije bila je široka – od donošenja zakona (*nomos*), do odluka o ratu i miru, o dizanju vojske, potvrđivanja međunarodnih ugovora, razmatranja odnosa s drugim državama i sl.³⁹ Ista je nadzirala i financije te imala utjecaj u izboru i opozivu državnih službenika. Stoga, ovaj iznimno važan organ bio je tadašnji centar

³³ Halliday B.A., *The Growth of the City State: Lectures on Greek and Roman History*, Liverpool, London, 1923., str. 120

³⁴ Kurtović, *op.cit.*, str. 99

³⁵ Halliday, B.,A., *op.cit.*, str. 120

³⁶ Bleicken, Jochen, *Die athenische Demokratie*, *Classical Philology*, Vol. 84., No. 2., 1989., str. 143

³⁷ Musić, August, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, izdanje: Ex Libris, Zagreb, 2008., str. 15

³⁸ Kurtović, *op.cit.*, str. 99

³⁹ *Ibid.*

političke moći. Ipak, njegove su odluke bile podvrgnute naknadnom nadzoru Heliaje kao vrhovnog sudišta o čemu će kasnije biti riječi.

2.2. Vijeće (Bule)

Bule su organ koji postoji od Solonovih reformi, a brojao je 400 članova (vijećnika, buleuta) koji su birani u svakom plemenu na vrijeme od godine dana.⁴⁰ Vijeće je, dakle, izraz svojevrsnog plemenskog „federalizma“, odnosno, kao i za sve druge organe organizacije vlasti, plemena su predstavljala izborne jedinice. Sam Aristotel o njemu kaže: *Vijeću dade četiri stotine članova, stotinu iz svake file...*⁴¹ Tek će od Klistenovih reformi pleme prestati biti osnova za izbor središnjih organa vlasti.⁴² Vijeće je u osnovi imalo dvije osnovne vrste poslova: one koji su samo priprema za odluku eklezije i one o kojima vijeće odlučuje samo i konačno. Među prve spada sve što je i u nadležnosti same skupštine (zakonodavstvo, financije, vanjski poslovi, rat i mir, diplomacija i sl.), a u drugu grupu spadaju aktualna diplomatska pitanja, vojska, financije, nadzor nad svim državnim službenicima te obavljanje *dokimazije* za izabrane službenike i nove buleute.⁴³ Naime, nakon što je izabran bilo koji službenik, a prije samog postupka postavljanja u službu, trebao je proći kroz postupak dokimazije, čiji je glavni zadatak bio potvrditi građanska svojstva i moralne vrline izabranih, a odvijala se u obliku javnog sudskog ispitivanja.⁴⁴ Jedna od bitnijih zadaća bule bio je nadzor rada svih državnih službenika, koji su mu podnosili izvješća. Kandidati za vijećnike trebaju imati bar trideset godina, položiti prisegu da će raditi u skladu sa zakonima (*eunomia*), podvrći se postupku dokimazije te položiti račun o svom radu po proteku mandata. U vijećnike ne mogu biti birani građani četvrtog reda - *teti*. Vijeće zasjeda

⁴⁰ Kurtović, *op.cit.*, str. 101

⁴¹ Aristotel, *op.cit.*, str. 17

⁴² Kurtović, *op.cit.*, str. 101

⁴³ Kurtović, *op.cit.*, str. 102

⁴⁴ Ispitivanje se moglo sastojati primjerice u provjeravanju je li kandidat atenski građanin, njegova dob i razred kojemu je pripadao, poštuje li bogove i roditelje, je li uredno obavljao građanske i vojne te porezne obveze.

u punom sastavu (opća sjednica) ili kao delegacija vijećnika iz jednog kotara za tekuće poslove. Nadležnost Vijeća šira je od nadležnosti Eklezije utoliko koliko Vijeće uz poslove o kojima može samo odlučivati i zaprima zahtjeve i pritužbe i saziva sjednice Eklezije.⁴⁵

2.3. Državni službenici

Državni službenici (*funkcionari*) nisu stalni upravni činovnici, nego službenici u čijoj nadležnosti je zbog prirode posla i visine službe bilo političkih, kao slobodnih diskrecijskih vrijednosnih ocjena.⁴⁶ Takvi su službenici bili birani na rok od godinu dana, obično kockom između kandidata koje su birali kotarevi ili poimeničnim izborom u ekleziji bez prethodne kandidature po filama.⁴⁷ Izabrani državni službenik mora proći dokimaziju, potom priseže da će službu obavljati u skladu sa zakonima. Također, značajno je bilo da su tijela areopaga, bule ili eklezije mogli pozvati izabranog službenika na odgovornost. Svaki je građanin koji je smatrao kako službenik ne obavlja svoju funkciju stručno i savjesno, mogao podići tužbu kod Heliage, što je također odraz demokratizacije sustava. Najvažniji službenici su, do Klistenovih reformi, bili bazilej, polemarh, arhont-eponim, šest tesmoteta i kolakreti, a nakon Klistenovih promjena najvažniji postaju 10 stratega, 10 taksijarha, dva hiparha i 10 filarha. Iz navedenog je vidljivo da je državna služba počivala na načelima izbornosti, kratkoće trajanja mandata, kolegijalnosti te odgovornosti. Između mnogih služba nije bilo hijerarhije, bile su neovisne jedna od drugih, a organi kojima su bile odgovorne bili su različiti.

⁴⁵ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 98

⁴⁶ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 104

⁴⁷ *Ibid.*

III. ORGANIZACIJA SUDBENE VLASTI U NOVOUREĐENOM DEMOKRATSKOM SUSTAVU

U sljedećem dijelu rada bit će riječi o najvažnijim organima sudbene vlasti – Areopagu, koji nastupa kao zaštitnik postojećih običaja i zakona te Heliaji, vrhovnom i najvažnijem sudištu, kao svojevrsnom trećem stupu demokratskog poretka. Ta su dva organa od iznimne važnosti za ostvarenje demokratskih procesa, čije su Solonove reforme bile podloga. Navedena su tijela važna za ostvarenje svih demokratskih načela – zaštita ustavnosti i vrhovnog odlučivanja u demokratskom postupku uspostavljenom nakon Solonovih društveno-političkih reformi. Areopag u početku kao najvažniji organ, a čije će ovlasti preći na Heliaju, a koja kasnije djeluje kao korektiv i posljednja instanca odlučivanja.

3.1. Areopag (vijeće areopagita)

Areopag, koji je tako nazvan jer mu je sjedište na Aresovom brijegu (*Ares* – grčki bog rata),⁴⁸ predstavlja najvažniji organ vlasti sve do Klistenovih promjena. Njegovi članovi nisu neposredno birani, nego su arhonti po završenoj arhontskoj službi postajali članovi areopaga.⁴⁹ Do Solonovih reformi, kandidati za arhonte mogli su biti samo eupatridi, a od Solona moraju biti pentakosiomedimni, a kasnije, u 5. st. arhonat je otvoren za hipeis i zeugite. Članstvo u navedenom organu bilo je doživotno, što predstavlja odraz moći tog tijela. Što se osnovne zadaće Areopaga tiče, ona je bila koncentrirana na zaštitu ustavnosti; Areopag je nastupao kao vrsta ustavnoga suda.⁵⁰ Naime, sve odluke eklezije bile su konačne tek ukoliko ih je Areopag potvrdio sa stanovišta njihove usklađenosti s postojećim običajima i zakonima. Međutim, mnogi povjesničari i pravni znanstvenici smatraju da je zbog prirode tog „ustava“, navedeni

⁴⁸ MacDowell, M. Douglas, *The Law in Classical Athens*, Cornell University press, New York, 1986., str. 27

⁴⁹ Kurtović, *op.cit.*, str. 86

⁵⁰ Kurtović, *op.cit.*, str. 102

organ bio politizirani ustavni sud. Međutim, odluke Areopaga bile su neopozive, tj. imale su značaj apsolutnoga veta.⁵¹ Navedeno se najviše odražavalo upravo na odluke eklezije zbog mogućnosti stavljanja veta na njezine odluke. Kasnije je takva nadležnost prenesena na Heliaju jer se očekivalo da će to tijelo takovu nadležnost obavljati sa više smisla za mišljenje većine, a što onda predstavlja odraz još veće demokratizacije pravnog sustava.⁵²

3.2. Ostali sudbeni organi u starom-novom uređenju

Uz novouvedene sudbene organe – Areopag i Heliaja, održala su se i postojeća sudska tijela. Uz *bazileja* (sudac za vjerske delikte), *polemarha* (vojnog suca, dakle i suca za strance), *eponima* (suca za bračne, obiteljske sporove i delikte), već spomenutog *areopaga* (koji sudi delikte; požar, trovanje, naumljeno ubojstvo Atenjanina) osniva se i novi sudski organ: *Sud efeta*.⁵³ Navedeni sud čine: *bazilej*, *polemarh*, *eponim* te 48 *naukrara*. U nadležnosti tog suda spadaju nehوتيčno ubojstvo⁵⁴ i pokušaj ubojstva Atenjanina, ubojstvo meteka ili roba, delikti teške tjelesne ozljede. Efeti sude u tri vijeća po 17 članova,⁵⁵ a koja su se dijelila prema kaznenim djelima: *Paladion*, *Delfinion*, *Freatida* i tzv. krvni sud koji zasjeda pred Pritanejom.⁵⁶ Uz navedene sudove postojao je i interesantan *Sud jedanaestorice*, nadležan za manja kaznena djela, ovrhu te brigu o pritvorenima.⁵⁷ Postojali su i sudovi nadležni samo za određeni kotar ili općinu: *sud dieteta*, *sud četrdesetorice* i sudovi *ratione materiae*. Što se tiče *suda dieteta*, on sudi imovinske predmete i za svaki dem ima 200 članova. *Sud četrdesetorice* ili *tetrakonta* uveden je za vrijeme Pizistrata kao sud dema, nakon čega se ukida. Kasnije se ponovo uvodi kao sud tridesetorice, a najzad četrdesetorice, koji sudi imovinske sporove vrijednosti do 10

⁵¹ *Ibid.*

⁵² MacDowell, M. Douglas, *op.cit.*, str. 28

⁵³ Kurtović, *op.cit.*, str. 83

⁵⁴ Glotz, G., *La cité grecque*, Pariz, 1953, str. 110

⁵⁵ Kurtović, *op.cit.*, str. 83

⁵⁶ Vidi više o sudu efeta uz MacDowell, M. Douglas, Flaceliere, Glotz (*op.cit.*)

⁵⁷ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

drahma. Posljednji, sudovi *ratione materiae*, bili su nadležni za predmete iz rada i pomorske trgovine, a osnivaju se i posebni izabrani arbitražni sudovi.⁵⁸

3.3. Helijska – sud najviše instance

Na vrhu sudbenog uređenja, kao odraz najviše demokracije, nalazi se Helijska. Ovaj je sud imao svoje začetke, vrhunac djelovanja, ali i pad koji je bio posljedica slabljenja same demokracije u antičkoj Ateni. U daljnjemu će tekstu biti detaljno pojašnjena unutarnja organizacija same Helijske, vođenje postupka, uzroci i posljedice njezina jačanja i slabljenje do kojega je naposljetku i došlo.

Slika 1 - prikaz sudišta Helijske

⁵⁸ *Ibid.*

IV. HELIAJA

4.1. Pojam, začetak i nadležnosti Heliaje

Helija - *ἥλιος* (grč. *Helios* – sunce) predstavlja najviši sud u novom demokratskom uređenju. Naziva se tako jer zasjeda pod vedrim nebom da bi bogovi promatrali i osvjetljavali pravdu njegova djelovanja i da se suci-porotnici ne bi „okužili“ od zločinaca boraveći s njima u zatvorenom prostoru. Pravda je, dakle, dijeljena u dane kad znamenja pokazuju da su bogovi skloni dijeljenju iste.⁵⁹ Helija postoji od Solonovih reformi koje su išle za time da se postigne demokratizacija do tada aristokratsko uređenog pravnog i društvenog sustava. Iako je Narodna skupština imala svu vlast uključujući i pravosudnu, nije mogla dospjeti na sve razine, te je njezin sudbeni organ Helija, i sam veoma brojna, uz pomoć svojih odbora i vijeća odlučivao o većini sporova.⁶⁰ To je sud koji u svojoj biti pokazuje da je pravda djelo običaja koji je u narodu i da između pravde, morala i vjere nema razgraničenja, pravo je samo dio duhovne biti zajednice.⁶¹ Ovaj visoki narodni sud je od Solonovih reformi treći stup i oslonac novouspostavljenog demokratskog uređenja.⁶² U početku biran po plemenima, zadržao je takav sastav do Klistena (Klistenove promjene) kad postaje pravi narodni sud bez obzira na plemensku pripadnost – sud jedinstvene i jedne pravde za sve građane.⁶³ Helija sudi prema pravdi koja izvire iz običaja i navika pa je istovjetna moralu i vjeri i ne dopušta izmišljanje i primjenu čega što bi bilo izvan svijesti i duha atenskog građanina. Bitna sudska nadležnost

⁵⁹ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁶⁰ Andrijanić, Marko, *Sudska organizacija i sudovanje u Ateni*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, Vol. 2 No. 3, 2008., str. 236

⁶¹ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁶² Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 103

⁶³ MacDowell, *op.cit.*, str. 30 - navodi se da pojam „Heliaia“ nije bio ništa drugo do naziv za ekleziju kad u okviru svojih zasjedanja sudi. Citirajući Aristotelov Ustav atenski u kojem se spominje da je Solon dao narodu pravo priziva na sud, autor smatra da se ne radi o ničem drugom do o pravu na sudske odluke. Nadalje, autor navodi da se mnogi ne slažu s tom tvrdnjom i da postoje dva objašnjenja pojma „appeal“ što je značenje za grčku riječ „epheisis“. Autor nam iznosi usporedbu s „modernim vremenima“ naglašavajući da ulaganje priziva danas mogu obeshrabriti financijski troškovi i da to nije bio slučaj sa prizivima Heliaji.

Helijske je ocjena usklađenosti odluka Skupštine s običajima (tzv. *Otački ustav*) koju je preuzela od Areopaga, i koja tom visokom sudu daje važnost koju imaju suvremeni ustavni sudovi ili sudovi koji u okviru svoje redovite nadležnosti ocjenjuju i usklađenost ustava sa zakonima i drugim propisima.⁶⁴ Upravo je zbog toga, kao i zbog sastava, kandidature te izbora helijasta, Helijska najvažnija institucija unutar atenskog pravosudnog sustava. Navedena se institucija zbog svega obrazloženog može smatrati čuvarom tadašnjeg ustavnog poretka u novome demokratskom uređenju koje je uslijedilo nakon demokratskih reformi.

4.2. Članovi i način izbora

Svake godine, između građana starijih od 30 godina i koji su pripadnici prva tri razreda, bira se 5.000 redovitih i 1.000 dodatnih sudaca (helijasta), dakle ukupno 6.000 sudaca.⁶⁵ Na taj način pravdu dijele i o njoj odlučuju svi atenski građani iznad 30 godina starosti s iznimkom pripadnika iz reda *teta*.⁶⁶ Također, valja istaknuti kako među helijastima nije bilo mjesta za žene, koje nisu sudjelovale niti u organima vlasti, niti u javnom životu općenito, stoga se takva organizacija ne može smatrati demokratskom u punom smislu te riječi. Sastav ovog velikog tijela i njegova brojnost, kao i način zasjedanja, čine ovaj golemi sud posebnom demokratskom institucijom.⁶⁷ Svi sporovi nisu od jednake važnosti pa od toga zavisi i broj sudaca-porotnika, tj. sastav sudskog vijeća (*dikasteria*). Postoje vijeća unutar Helijske u sastavu od

a) 1501 člana,

b) 501 člana,

⁶⁴ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 104 i 105.

⁶⁵ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁶⁶ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 103

⁶⁷ Struve V.V., Kalistov, D.P., Stara Grčka, izdanje: Veselin Masleša, Sarajevo, 1969., str. 229.; navode da je ovaj sud po svojoj strukturi i po svojim funkcijama te posebnostima njegovog načina rada predstavljao posve jedinstvenu instituciju. Valja naglasiti da Atena nije poznavala načelo podjele vlasti te da je u Ateni vlast u rukama naroda, a ne organa. Također, u kontekstu napisanoga, valja naglasiti kako je Atena imala između 140 i 180 tisuća stanovnika, što znači da je od toga u Helijski sjedili oko 3% stanovništva.

c) 201 člana.⁶⁸

Imovinske predmete uglavnom rješavaju najmanja vijeća (201 član), dok vijeće od 501 člana može izreći smrtnu kaznu.⁶⁹ Najviše vijeće (1501 član) predviđeno je za velike predmete koji ugrožavaju opći interes, kao što je veleizdaja.⁷⁰ Dakle, dovoljno veliki broj sudaca-porotnika, ne samo da je mogao brzo rješavati predmete, već je i veliki dio stanovništva mogao biti u prilici da sam odlučuje i dijeli pravdu, da osluškuje njene zahtjeve i podnese njen teret te da se suoči s odgovornošću čije posljedice mogu uništiti ne samo nečiju čast ili imovinu nego i cijelu obitelj i naposljetku sam život.⁷¹ Najmanja vijeća rješavaju imovinske sporove, a najveća predmete koji se tiču općeg interesa. Potonji iziskuju „više glava“ jer je odluka tim teža čim se odnosi na cijelo društvo, tj. kolektiv, što je još jedan od pokazatelja značenja kolektivnog ne samo za djelovanje demokratskih institucija, već i za samu srž demokratskog poretka.

Svaki je helijast prije stupanja na dužnost polagao zakletvu koju je moguće otprilike rekonstruirati zahvaljujući različitim ulomcima iz starih pisaca. Glasila je otprilike ovako: *Glasovat ću u skladu sa zakonima i odredbama koje donose Narodna skupština i Vijeće. U slučajevima koje zakonodavac nije predvidio, prihvatit ću najpravednije mišljenje, ne povodeći se ni za naklonošću ni za neprijateljstvom. Glasovat ću jedino o onome što se izlaže pred sudom. Podjednako ću pažljivo saslušati obje strane. Tako mi Zeusa, Apolona i Demetre. Budem li se držao ove zakletve, neka me prati sreća u životu, a ako je prekršim, neka sam proklet i neka je proklet moj rod.*⁷²

Raspoređivanje helijasta na razne sudove teklo je uz nevjerovatno mnogo mjera opreza, sve zato da zainteresirane strane ne bi mogle unaprijed znati ime nijednog od svojih sudaca. Na dan kada

⁶⁸ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 103 i 104

⁷² Andrijanić, *op.cit.*, str. 236 i 237

su bile zakazane rasprave pred Helijajom, helijasti su ustajali prije zore i odlazili u sudište, dok su im mladi robovi osvjetljivali put.⁷³ Predstavnici svake pojedinačne file ulazili su na posebna vrata, gdje su morali pokazati svoju sudačku iskaznicu s ugraviranim imenom kao i jednim slovom od A do K koje je označivalo kojem odjelu svoje file pripada dotični helijast. Helija ne zasjeda u praznične dane i u dane kad je zasjedala Skupština. Helijasti su od Perikla plaćeni za svoj rad, ali samo za dane kad sude. Sudi se samo jedan dan, u jednom ročištu. Helija je bila porotnički sud. Atenska je demokracija pri djelovanju spomenutog suda bila zaista u rukama naroda, a ne profesionalnih osoba koji zbog svojih kvalifikacija mogu činiti izdvojenu grupu.⁷⁴ Helija je dakle bila prva ili druga instanca, zavisno o važnosti predmetnog spora.

4.3. Provođenje postupka pred Helijajom i njeno značenje u državnim i međunarodnim sporovima

Kad se skupi dovoljno predmeta i znamenja pokazuju da je dan prikladan za suđenje, sazivaju se redoviti helijasti, dodatni samo ukoliko ima previše predmeta.⁷⁵ Nakon toga, tri ždrijebanja određuju:

- a) koji od helijasta će uopće sudjelovati u suđenju;
- b) koji će sudjelovati u kojemu vijeću;
- c) koji će predmet doći pred koje vijeće (ako ima više vijeća istog brojanog sastava).⁷⁶

Kako je već navedeno, Helija zasjeda kad znamenja pokazuju sklonost bogova, a kocka odlučuje tko će od helijasta sudjelovati u suđenju, u kojem vijeću i pred kojim vijećem će se odlučivati o kojem predmetu. Na taj način spriječio se mogući utjecaj na helijaste i omogućila

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁷⁶ *Ibid.*

se njihova objektivnost.⁷⁷ Ipak, Aristotel svjedoči da je podmićivanja sudaca bilo i to nakon uvođenja plaće. Kao primjer navodi *Anytosa* koji se sramotno ponio u slučaju grada Pila.⁷⁸ Općenito se postupci pred Heliajom mogu podijeliti na javne i privatne. Razlika je u sljedećem: kod javnih je postupaka tužbu mogao podnijeti svaki magistrat ili osoba koju je on odredio te su kazne, zbog važnosti samog postupka bile veće, dok je kod privatnih postupaka tužbu mogao podići samo onaj koji je pretrpio kakvu povredu prava, a kazne su u pravilu bile blaže ili ih uopće nije bilo.⁷⁹ Stoga je posve razumljivo da su predmeti koji se tiču veleizdaje ne u nadležnosti Heliaje, već u nadležnosti Skupštine kao tijela koje neposredno predstavlja cijelo atensko društvo. Zanimljivost je ta da, primjerice, vijeće od 501 člana odlučuje o predmetima za koje se može izreći smrtna kazna.⁸⁰ Nakon svih pripremnih radnji, helijasti su napokon stigli u sudnicu koju im je odredio ždrijeb. Na početku sudske rasprave tajnik je pročitao optužnicu i pismeni odgovor obrane, koje je već imao u spisima. Zatim predsjednik daje riječ tužitelju, a potom tuženome.⁸¹ Svaki građanin upleten u sudski spor morao je govoriti osobno. Ukoliko se, međutim, smatrao nesposobnim za to, mogao je naručiti obranu ili optužnicu od nekog stručnjaka i naučiti je napamet.⁸² Maloljetne Atenjane, naseljenike, robove i slobodnjake zastupali su otac, zakonski skrbnik, gospodar ili zaštitnik. Osim kada bi ih, kao i Skupštinu, odgodilo neko nepovoljno znamenje, rasprave su se održavale bez predaha, a morale su završiti isti dan. Za čitavo su vrijeme rasprave helijasti samo slušali. Odmah po njezinu završetku glasnik ih je pozvao na glasovanje. Svaki je morao postupiti po svojoj savjesti, bez ikakva vijećanja ili dogovaranja. Način glasovanja se mijenjao, od školjaka ili oblutaka do brončanih kolutića s metalnom prečkom po sredini; jedan je kolutić imao šuplju (osuda), a drugi punu

⁷⁷ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 105

⁷⁸ Aristotel, *op.cit.*, str. 37; to kasnije potvrđuje i Aristofan u djelu *Ose*, a koji spominje mito i korupciju

⁷⁹ *Solon instituted a system of trial by the Elaia*, Course Hero, dostupno na:

<https://www.coursehero.com/file/p652g952/Solon-instituted-a-system-of-trial-by-the-elaia-to-hear-appeals-of-the-verdicts/>, str. 2

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Andrijanić, *op.cit.*, str. 236 – 237

⁸² *Ibid.*, str. 238

prečkicu (oslobađanje od krivnje). Kada je većinom glasova optuženi bio proglašen krivim, visinu kazne mu je određivao zakon ili je pak dolazilo do procjene, što je dovodilo do novoga glasovanja.⁸³ Kada je optuženi bio oslobođen krivnje, a njegov tužitelj skupio ispod petine glasova, onda je ovaj bio osuđen na globu, ili čak na *atimiju* – gubitak građanskih prava. Iznad Heliaje tad ne postoji organ koji bi je nadzirao i po hijerarhiji bio iznad nje. Iako se pojedinim stratezima, primjerice Periklu, predbacuje da su bili autokrati, ne bi se moglo reći da oni obnašaju funkciju koja im je davala za pravo biti iznad demokratskih institucija. Oni su bili sastavni dio tih istih institucija, a prava i dužnosti koji su imali izvirali su koliko iz običaja, toliko iz ovlasti koja su im davala tijela čiji su dio i sami bili.⁸⁴ Postupak pred Heliajom⁸⁵ je, skupa s odredbama primjenjivanim od strane sudskih institucija, u području običajnog prava, a koje je nadilazilo atenske granice. Stoga se Heliaji kao arbitražnom sudu mogu obratiti i drugi grčki polisi radi rješavanja sporova koji se ponajviše tiču povrede međudržavnih ugovora, ali i ratnog prava. Zbog toga se sastav i način djelovanja ove demokratske institucije odražava i na druge polise onako kako ga je iznjedrila demokracija, jer pravda i običaj nisu ograničeni na državu.⁸⁶ Iako je Heliaja kao demokratska institucija mogla biti poligon nadležnosti u međunarodnim sporovima, ona to nije bila. Priznavanje njenoga prava i pravičnosti proizlazilo je iz duboko skrivenog osjećaja helenskog jedinstva koje nikada nije formalno ostvareno radi vječitog nadmetanja koje nužno izaziva potrebe zamjena odličnog savršenim.⁸⁷ Heliaja je, poput Bule esencija *demosa*. Međutim, Heliaja nije jedini vrhovni sud ni sud čija se nadležnost proteže na državnom prostoru. Takvih sudova je bilo, kako kolegijalnih, tako i onih koje čini

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ Erent-Sunko, *op.cit.*, str. 105

⁸⁵ MacDowell, M. Douglas, *op. cit.*, str. 24.-41., str. 53.-67., str. 203.- 260. - Sudski postupak može pokrenuti samo atenski građanin i to glava obitelji. Dike postupak pokreće oštećeni, a presudu u tom postupku izvršavaju same stranke. Za razliku od ovog privatnog postupka, javni postupak - graphe može pokrenuti svatko kada je povrijeđen opći interes, a presudu u ovom postupku će izvršiti državni organ. Za odustanak u javnom postupku kao i za gubitak spora slijedi kazna od tisuću drahma, a tužitelju za čiji tužbeni prijedlog ne glasuje ni jedna petina članova vijeća mogu biti izrečene razne kazne, uključujući i smrtnu.

⁸⁶ Erent-Sunko, *op. cit.*, str. 106

⁸⁷ *Ibid.*

jedna osoba – Areopag, sud efeta, sud bazileja, sud polemarha, sud arhonta eponima te sud jedanaestorice.⁸⁸

4.4. Odluke Helijske i njihovo izvršenje

Jednako kao što je sudski postupak bio različit ovisno o tome jesu li obje stranke ili samo jedna od njih atenski građani, naseljenici ili robovi, razlikovale su se prema tome i kazne.⁸⁹ Imovinske kazne bile su globa, odšteta, djelomična ili potpuna zapljena dobara, dok su druge kazne bile privremeni izgon, doživotno progonstvo, lišavanje građanskih prava (*atimia*), zatvor,⁹⁰ bičevanje na kotaču, žigosanje usijanim željezom i klade.⁹¹ Postojale su i religiozne ili starinske kazne na gubitak časti, kao na primjer zabrana preljubnicama da se kite i ulaze u hram. Predsjednik suda naredio bi pisaru da sastavi presudu, zatim je poslao sucima izvršiteljima, jedanaestoricima, koji su imali preko sebe tamničare i krvnike, ili praktorima, utjerivačima globa, ili poletima, koji su na dražbi prodavali konfisciranu imovinu i u određenom slučaju tužitelju isplaćivali što mu pripada, a Ateninim rizničarima davali zakonom određenu desetinu.⁹² Mnogi osuđeni građani stranci koji nisu bili u stanju platiti imovinske kazne, mogli su ih izbjeći dobrovoljnim odlaskom u progonstvo. Pitanje je još kakva je sudbina čekala u Ateni one koji su bili osuđeni na smrt. Naime, godine 1915. u jednoj je zajedničkoj grobnici otkrivenoj u Faleru, a koja potječe iz vremena prije klasičnog razdoblja, pronađeno sedamnaest kostura sa željeznom karikom oko vrata i skobama oko ruku i nogu.⁹³ To su vjerojatno ostaci žrtava mučenja koje su prije izdahnuća karikom i skobama bile pričvršćene o veliku dasku. Radi se najvjerojatnije o uhvaćenim i pogubljenim osuđenima. Osuđenik je bio sa pet skoba

⁸⁸ Kurtović, *op.cit.*, str. 103

⁸⁹ Andrijanić, *op.cit.*, str. 238

⁹⁰ Na zatvor su, osim osuđenika na smrt poput Sokrata, uglavnom bili osuđivani samo ne-građani.

⁹¹ Andrijanić, *op.cit.*, str. 238

⁹² *Ibid.*, str. 239

⁹³ *Ibid.*

pričvršćen gol za stup zabijen u zemlju. Nitko mu se nije mogao približiti da mu pomogne ili olakša patnje,⁹⁴ čekalo se da izdahne. Strašna je već i sama pomisao na takvu agoniju, koja je mogla potrajati više dana. Činjenica koja govori o tome kako se u Ateni primjenjivala takva vrsta smaknuća može donekle utjecati na našu predodžbu o atenskom pravu. Treba znati da se tako postupalo kroz čitavo klasično razdoblje, do postupene demokratizacije izricanja kazni, kaznene osude i samih osuda osuđenika.

4.5. Primjer sudskog postupka vođenog protiv poznate grčke ličnosti pred Heliajom

4.5.1. Sudeње Sokratu

Jedan od najpoznatijih postupaka koji su se vodili pred Heliajom jest svakako onaj protiv slavnog autora, pjesnika i filozofa Sokrata. Važno je napomenuti kako je Sokrat, u do tada puko aristokratsko uređenu Atenu, unosio nove filozofske pravce, promišljanja, ali i demokratizaciju sustava. Zbog navedenog je i pokrenut postupak protiv njega. Ksenofont navodi dvije točke optužbe: kriv je što ne vjeruje u bogove u koje vjeruje država, uvodi „nova“ božanstva i kriv je što *kvari mladež*.⁹⁵ Ksenofont kao obranu prvoj točki optužbe iznosi dokaz kako je Sokrat često sam kod kuće žrtvovao te je sudjelovao i na zajedničkim gradskim žrtvama. Najjači dokaz u prilog optužbe bio je taj što je Sokrat govorio kako mu božanstvo daje posebne znakove.⁹⁶ Međutim, nitko ga nikada nije vidio da nešto bezbožno radi ili govori.⁹⁷ Nastavno na točku optužbe da kvari mladež, a iz onoga što nam je poznato, bio je protivnik vlasti tridesetorice, te mu je zabranjeno da razgovara s mladima.⁹⁸ Optužba je bila takva da je Sokrat mogao birati,

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ Macut, Ivan, Sokratova smrt – autentičan način filozofiranja; Počeci: časopis bogoslova Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, Vol. 7. No. 1., 2006., str. 26

⁹⁶ Macut, *op.cit.*, str. 26

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*

hoće li biti poslan u progonstvo izvan Atene ili će ostati u Ateni i prihvatiti smrtu kaznu. On je izabrao ostati u Ateni i dočekati izvršenje smrtne kazne. Jedna od njegovih antologijskih rečenica nakon suđenja pred Heliajom svakako je bila: „*Sad je došlo vrijeme da pođemo: ja idem u smrt, a vi nastavljate živjeti. Tko će od nas bolje proći, ostaje zakrito svakomu osim bogu.*“⁹⁹ Suđenje takvim važnim ličnostima pred Heliajom jasno pokazuje koliku je snagu i moć navedena imala. Tim je aktom pokazano kako se može suditi svima, te kako nema *demos* iznad *demos*.

4.6. Značaj Heliaje u demokratizaciji pravosudnog sustava

Kako je tijekom rada već i izloženo, uspostava Heliaje značajno je doprinijela demokratizaciji pravnog sustava u Ateni. Može se reći da je ona u svojoj biti bila korektiv odlukama eklezije koje su bile podložene ocjeni svojevrsne ustavnosti od strane Heliaje. Također, legitimno je reći kako je ona predstavljala posljednju instancu pravosudnog sustava u Ateni, a time i najviše pravosudno tijelo. U prilog njezinoj demokratičnosti ide i sam način biranja helijasta. U suce koji su obnašali dužnost u Heliaji ulazili su predstavnici svih razreda osim teta, što je za tadašnje doba predstavljalo veliki iskorak u sudjelovanju *demos* u vlasti. S obzirom i na broj sudaca koji je ulazio u to tijelo, moguće je tumačiti kako ista predstavlja volju naroda. Heliaja je svojevrsna nuspojava Solonovih reformi i kao takva pokazala se iznimno korisnom za efikasno, pravedno i djelotvorno dijeljenje pravde stanovništvu Atene. Za suce su mogli biti birani samo „moralni“ ljudi što je predstavljalo i posebne uvjete koji su morali biti ispunjeni kako bi netko postao članom ovog važnog organa pravosudne vlasti u Ateni. Kako je Heliaja bila korektivno tijelo za odluke eklezije i nižih sudova, ona je bila i sud koji je sudio u nekim poznatim slučajevima. Može se kazati kako je tadašnje uređenje Heliaje značajno doprinijelo uređenju

⁹⁹ Macut, *op.cit.*, str. 27

današnjih najviših sudskih instanci i sličnih nedržavnih pravosudnih tijela, jer je i sama Helijska djelovala kao i arbitražno sudište za druge polise. Zato se za postojanje Helijske može kazati da ona djeluje kao treći, demokratski stup u vrijeme Solonovih reformi. Sastav ovog velikog demokratskog tijela kao i njegova brojnost, način zasjedanja i rada čini ovaj golemi sud posebnom institucijom. Uz ekleziju i bule, ona je najvažnije tijelo i predstavlja odraz običajnog i narodnog prava, neodijeljenog od vjere. Mnogo je, dakle, poveznica koje se mogu provući s današnjim pravnim uređenjima kako u europskom pravnom uređenju, tako i u ostatku svijeta.

V. SLABLJENJE DEMOKRACIJE I UTJECAJA HELIJSKE

Slabljenje novouspostavljenih demokratskih postignuća započinje u razdoblju Periklove vladavine. On, naime uvodi *misthophoriu* – plaću za obavljanje i sudjelovanje u državnim poslovima.¹⁰⁰ Upravo uvođenje iste i plaćanje kao sredstvo osiguranja sudjelovanja u vlasti, postaje za mnoge svrha djelovanja sama po sebi. Nadalje, *Ekklesia*, koja je donosila zakonske prijedloge, a Helijska potvrđivala da su u skladu s „običajima predaka“, uzrokovala je da su se isti kasnije znali pokazati protivni biti demokracije.¹⁰¹ Dakle, sam nadzor Helijske pokazao se nedovoljnim protiv demokratskih zahuktavanja koju je znala podjariti demagogija. U to se vrijeme, također, uvelike oslabljuje položaj Helijske zbog onemogućenosti da ista daje negativnu ocjenu nakon rasprava i očekivanja *Ekklesie*, te tako svojom ocjenom prijedloga kao apstraktne odredbe dokuči konkretne nedemokratske dosege.¹⁰² Peloponeski ratovi koji će uslijediti od 431. do 404. godine pr.n.e. posve će iscrpiti helenski svijet; to razdoblje predstavlja kraj njegove političke moći. Potkraj Peloponeskog rata u uvjetima atenskih neuspjeha na vojnom polju, otvara se rasprava koliko su demokratske uredbe tome krive, tj. koliko država može zadržati

¹⁰⁰ Kurtović, *op.cit.*, str. 92

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² *Ibid.*

demokratske institucije u izuzetnim okolnostima rata, odnosno je li vojna djelotvornost spojiva s demokratskim procedurama.¹⁰³ Također, započinje rasprava o moći samih institucija i njihovu odnosu prema političkom moralu, tj. koliko je to dvoje odvojeno, koliko zavisno. Sve navedeno ipak ukazuje na postupno gašenje moći svih demokratskih institucija, tako i same Helijske kao vrhovnog sudišta. Plaća koja se uvodi postaje jednim od važnijih razloga sudjelovanja u obnašanju državnih službi, brojni ratovi iscrpljuju ekonomiju, gospodarstvo, društvo, a time i krhku važnost demokratskih institucija, kakva Helijska i ostale u svojoj biti i jesu.¹⁰⁴ To dovodi do toga da mnogi ne sudjeluju u demokratskim postupcima i vlasti radi demokratskog entuzijazma i volje da se uređuje društvo, već zbog vlastite koristi. Tu se, nažalost, počinju javljati mito i korupcija, koji oslabljuju snagu biti demokracije te njezinih odrednica. To pokazuje ranjivost sustava i nikad prevladane ljudske slabosti koje ukazuju da su demokratski entuzijazam i čestitost nužna dimenzija sredstva u sudskom postupku. U prilog navedenim tvrdnjama o začecima mita i korupcije piše još i Aristofan koji u svojem djelu *Ose* ismijava takve ljudske porive za izigravanjem sustava: *I važni i veliki ljudi. A zatim dok prolazim. Čutim gdje nešto. U ruku mi guraju ručice nježne što krađu iz državne kase. I svi mi se klanjaju. I svi me preklinju cvileći plašljivim glasom „Smiluj se. Molim te. Oče moj. Ako si ikad potkradao i sam. U vršenju službe, u vojsci pri nabavci hrane za drugove svoje!“ A taj ne bi za me ni znao da nisam ga jednom već riješio krivnje.*¹⁰⁵ Primjer početaka korupcije možemo pronaći i u sljedećim recima; *A oni tad znaju izmamiti po pedesetak čak talanta mita. Od gradova Saveza svakakvim prijetnjama i zastrašivanjem silnim: „Uplatite doprinos, ili ću munjama razbiti cijeli vaš polis!“ A tebi je dovoljno smiješ li glodati otpatke vlastite moći! Pa saveznik svaki, kad vidi da sav nam se ostali atenski ološ. Iz sudačke žare ostacima „časti“ i pomalo glocka to ništa.*¹⁰⁶

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Bleicken, *op.cit.*, str. 143.

¹⁰⁵ Aristofan; *Ose, Latina et Graeca*, Zagreb, 1996., str. 99

¹⁰⁶ *Ibid.*, str. 111

VI. ZAKLJUČAK

Važne Solonove reforme uvelike su doprinijele demokratizaciji društvenog, gospodarskog i pravnog sustava u tadašnjoj Ateni. Nezaobilazne su statusne podjele u društvu ipak ublažene jasnim i izričitim kriterijima vezivanja prava s prirodom zemlje, a uspostava novih organa vlasti doprinijela je uređenijem i efikasnijem djelovanju pravnog sustava. Uvođenjem različitih demokratičnijih organa, demokracija, koja je počela dobivati svoj jasni značaj pod Solonom, sad je bila jača i učinkovitija. Uspostavivši *Ekklesiu* kao organ vlasti svih Atenjana, Vijeće kao organ vlasti u kojem dolazi do izražaja plemenska jednakost te određivši Heliaju tijelom jedinstvene pravde jednake za sva četiri plemena, Solon je svakako utvrdio osnove daljnje izgradnje takovog demokratskog sustava. Vlast je od tad manje-više u cijelosti u rukama *demos*a, a novouspostavljene institucije sredstvo kroz koje ta demokracija postaje, izriče i formulira svoju bit. *Ekklesia* je, dakako, bila i najbrojnija i najmoćnija, a njezina nadležnost najšira od svih spomenutih organa. Njezine su odluke sveobuhvatne – odluka o ratu i miru, potvrđivanje ugovora, nadzor financijskog okvira i sl. pa se kao sastavni dio zajednice volja *demos*a odražava na sve pojave u društvu. Ipak, njezine će odluke još neko vrijeme biti podložne kontroli Areopaga koji je ocjenjivao usklađenost s ustavom i imao pravo apsolutnog veta na takve odluke. No, i u tom se organu važnim Solonovim reformama, uvelike promijenilo djelovanje: u Areopagu više ne sjede samo eupatridi, što je opetovani znak demokratizacije sustava. Međutim, daljnjim će se promjenama položaj Areopaga svesti na nadležnosti isključivo vjerskog karaktera. Tad će se ocjena usklađenosti odluka *Ekklesie* s *Otačkim ustavom* prenijeti na Heliaju, u kojoj mogućnost odlučivanja i presuđivanja ima veliki broj Atenjana, osim teta, koji su ipak još uvijek bili najbrojniji u tadašnjem društvenom uređenju te posve obespravljenih žena koje još uvijek nisu imale nikakav položaj niti u društvenom, niti u državnom pravnom

sustavu.¹⁰⁷ Između najvažnijih dviju institucija - *Ekklesie* i Heliaje, nalazi se Vijeće. Ono obavlja dvije vrste poslova – ono o čemu samo može odlučivati i priprema predmete za rad *Ekklesie*. Novouspostavljene demokratske institucije u skladu su sa demosom i njegovim potrebama i težnjama. Kako je već i navedeno, Heliaja je bila vrhovno, najviše i najvažnije sudište uspostavljeno Solonovim reformama. Ona je imala mnoge uloge, ali najvažnija je bila ona korektivne naravi, a to je ocjena usklađenosti odluka *Ekklesie* (koju čini većina Atenjana) s Ustavom (*Otački ustav*). Na taj se način uspostavlja iznimna demokratizacija pravnog sustava. Kako prof. dr. sc. Erent-Sunko u svojem radu *Atenske demokratske institucije i njihov odraz na socijalne pojave (6.-4.st.pr.n.e.)*, koji čini najveću podlogu ovome radu, naziva Heliaju trećim stupom demokratskog poretka, takva se tvrdnja uistinu može potkrijepiti svime navedenim. Takvo tijelo zadržava posljednju riječ u konačnom donošenju odluka. Sam način izbora kandidata sudaca (helijasta) za Heliaju i polaganja zakletve jasno upućuju na to da su nju mogli činiti samo visoko moralni pojedinci Atene koji su ispunjavali kriterije da služe u tom sudbenom organu. Stoga je jasno kako ova institucija uživa najveći ugled i ima značaj najvažnije sudbene vlasti u Atenskom polisu. Ona zapravo predstavlja posljednju instancu odlučivanja, a na sličnu ulogu stavljen je naglasak u ovome radu. Iznimna se važnost ove institucije jasno očitava u čežnjama *demos*a koji je najosjetljiviji na pravo i pravdu. Navedeno pruža ljudima svojevrsnu sigurnost, čak i ako druga tijela diobe državne vlasti zakažu u svojem djelovanju. Moguće je povući paralelu s današnjim uređenjima pravnih sustava, kako međunarodnih i europskih, tako i u hrvatskom pravnom sustavu čiji je on sastavni dio. Primjerice, iznimna je važnost Vrhovnog suda u Sjedinjenim Američkim Državama (*eng. Supreme Court of the United States*). Zahtjevi koji se tamo postavljaju za obnašanje takve važne funkcije iziskuju ispunjenje mnogih i strogih kriterija. Tako se primjerice za suca Vrhovnog suda SAD-a zahtijevaju: osobni integritet i neovisnost suca, bezuvjetno poštivanje Ustava i

¹⁰⁷ Bleicken, *op.cit.*, str. 148

drugih zakona, stroga osobna odgovornost te zabrana podlijevanja utjecajima bilo kakve politike uz polaganje prisege pred Senatom i Predsjednikom SAD-a. Također, zahtijevaju se i osobne vrline, profesionalnost i stručnost tijekom dotadašnje karijere i čestitost u obavljanju doživotnog poziva suca (*eng. justice*).¹⁰⁸ Navedeno je od iznimne važnosti upravo poradi dalekosežnosti odluka koje takav sud donosi – pitanje izbornih procesa, pitanje prava saveznih država na svoje odluke i ostale uspostave precedentnog prava kakav SAD i ostala anglosaksonska uređenja poznaju.

Što se Republike Hrvatske tiče, Vrhovni sud Republike Hrvatske ima važne funkcije, a to su osiguranje jedinstvene primjene prava, ravnopravnost svih građana u njegovoj primjeni te razvoj prava kroz sudsku praksu.¹⁰⁹ On je, također, zadnja instanca u sudbenoj grani vlasti te je korektiv odlukama nižestupajskih sudova. Vrhovni sud Republike Hrvatske kao takav danas može pronaći svoje korijene u ondašnjem uređenju Helijae u Ateni. Od načina izbora kandidata (visoko moralni pojedinci koji polažu prisegu kao izraz iskustva i stručnosti te osobnog integriteta), načina neovisnosti i nepristranosti djelovanja suda (vezanost za Ustav i zakone Republike Hrvatske), načina donošenja odluka (postojanje sudskih vijeća i predmeti o kojima se odlučuje u njihovoj nadležnosti) te ocjene usklađenosti (odluke nižestupajskih sudova sa zakonima), odluka i akata sa zakonom. Dakle, jasno je vidljiva poveznica tadašnjeg uređenja najvišeg sudbenog tijela s današnjim uređenjem Vrhovnog suda Republike Hrvatske, koji i sam djeluje kao najviše sudbeno tijelo. Sama mogućnost obraćanja najvišoj instanci izrazit je odraz demokratskog sustava koji svoje začetke ima od Solonovih reformi. Zahvaljujući uređenju i demokratizaciji tadašnjeg sustava na temelju spomenutih reformi, isti se kroz daljnji tijek povijesti zadržao, razvijao i jačao te je danas ostavio neizbrisiv trag za demokratska uređenja pravnih sustava diljem svijeta. Većina suvremenih i razvijenih pravnih sustava imaju najviši

¹⁰⁸ Code of Conduct for Justices; posjećeno 11.1.2024., dostupno na https://www.supremecourt.gov/about/Code-of-Conduct-for-Justices_November_13_2023.pdf

¹⁰⁹ Ustav Republike Hrvatske (NN 56/1990, 135/1997, 113/2000, 28/2001, 76/2010, 5/2014) čl. 116.

sudbeni organ koji odlučuje kao korektivno tijelo i posljednja instanca, a to svoj začetak upravo ima u postojanju Helijske, koja nam je ostavila najbolju moguću demokratsku ostavštinu. Ona predstavlja svojevrsnu srž demokratskog sustava kao najvišeg stupnja uređenja u nekom društvu, onoga sustava kojemu teže sva demokratski uređena društva, a u kojem svoje mjesto svakako ima i Republika Hrvatska.

VII. POPIS LITERATURE

1. Andrijanić, Marko, *Sudska organizacija i sudovanje u Ateni*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, Vol. 2 No. 3, 2008.
2. Aristofan; *Ose, Latina et Graeca*, Zagreb, 1996.
3. Aristotel, *Ustav Atenski*, Zagreb 2004.
4. Bleicken, Jochen, *Die athenische Demokratie*, Classical Philology, Vol. 84., No. 2., 1989.
5. *Code of Conduct for Justices*, dostupno na https://www.supremecourt.gov/about/Code-of-Conduct-for-Justices_November_13_2023.pdf
6. Erent-Sunko, Zrinka, *Atenske demokratske institucije i njihov odraz na socijalne pojave (6.-4.st.pr.n.e.)*, Pravni fakultet Zagreb, 2007.
7. Glotz, Gustave, *La cité grecque*, Pariz, 1953.
8. Hallday B.A., *The Growth of the City State: Lectures on Greek and Roman History*, Liverpool, London, 1923.
9. *Hrvatska enciklopedija.*, mrežno izdanje - Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013., dostupno na <https://enciklopedija.hr/clanak/14516>
10. Kurtović, Šefko, *Hrestomatija opće povijesti prava i države*, I. knjiga, Zagreb, 2005.
11. Kurtović, Šefko, *Opća povijest prava i države; Stari i srednji vijek*; Pravni fakultet, Zagreb, 2005.
12. MacDowell, M. Douglas, *The Law in Classical Athens*, Cornell University press, New York, 1986.
13. Macut, Ivan, *Sokratova smrt – autentičan način filozofiranja*; Počeci: časopis bogoslova Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, Vol. 7. No. 1., 2006.
14. Musić, August, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, izdanje: Ex Libris, Zagreb, 2008.
15. Perić, Berislav, *Država i pravni sustav*, Pravni fakultet Zagreb, 1994.

16. Pomeroy, S.B., Burstein, S.M., Donlan, W., Roberts, J.T., *A Brief History of Ancient Greece*, 2019.
17. *Pregled državne i pravne povijesti Atene*; Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2019.
18. *Solon instituted a system of trial by the elaiia*, posjećeno dana 21.12.2023., dostupno na <https://www.coursehero.com/file/p652g952/Solon-instituted-a-system-of-trial-by-the-elaiia-to-hear-appeals-of-the-verdicts/>
19. Struve V.V., Kalistov, D.P., *Stara Grčka*, izdanje: Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.
20. Šarkić, Slaven, Malenica, Antun, *Pravne teorije i institucije antike*, Novi Sad, 1994.
21. Šimundža, Drago, *Prednosti i opasnosti demokratskog sustava; Put u demokraciju i socijalna problematika*, Bogoslovska smotra, Vol. 62 No. 3-4, 1992.
22. Ustav Republike Hrvatske (NN 56/1990, 135/1997, 113/2000, 28/2001, 76/2010, 5/2014) čl. 116.
23. Wroblewski, W. Rozwoj, *Ideji społeczeństwa obywatelskiego w Atenach*, Torun, 1994.
24. Fotografija sudišta Heliaje – preuzeto 16.01.2024., dostupno na <https://bonflaneur.com/wp-content/uploads/2020/06/292-1.jpg>